

УДК: 343.341.1:343.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.43>

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОПОРУ, ПОГРОЗИ АБО НАСИЛЬСТВА ЩОДО НАЧАЛЬНИКА, ЧИ ПРИМУШУВАННЯ ЙОГО ДО ПОРУШЕННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Кунтій А.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
Територіальне управління
Держаного бюро розслідувань,
м. Хмельницький
ORCID: 0000-0001-5076-8358*

Кунтій А.І. Криміналістична характеристика опору, погрози або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків.

У статті досліджуються криміналістичні особливості опору, погроз або насильства щодо начальника та примушування його до порушення службових обов'язків у контексті змін безпекового середовища України, зокрема у період воєнного стану. Аналіз правозастосовної практики свідчить про значне зростання кількості таких військових кримінальних правопорушень, передбачених статтями 404 та 405 Кримінального кодексу України, а також нерівномірність завершення досудових розслідувань. Розглянуто основні структурні елементи криміналістичної характеристики цих правопорушень: особу злочинця та потерпілого, спосіб вчинення злочину, обстановку скоєння, а також слідову інформацію. Визначено, що суб'єктами таких злочинів є військовослужбовці та прирівняні до них особи, а потерпілими – представники військового керівництва, які виконують службові обов'язки. Особлива увага приділяється вивченню поведінкових, службових і психологічних характеристик учасників конфлікту, що сприяє правильній кваліфікації дій, обранню тактики слідчих дій і підвищенню ефективності розслідування. У тексті наведено аналіз способів вчинення правопорушень, включаючи опір, погрози, насильство та примушування до порушення службових обов'язків, а також конкретизовано умови, за яких дії визнаються такими, що підпадають під кримінальну відповідальність. Окремо підкреслюється значення мотивів і обстановки злочину, що допомагає зрозуміти соціально-психологічний контекст і механізми протидії правопорушенням. Це сприятиме підвищенню оперативності, повноти й об'єктивності розслідувань, а також досягненню цілей кримінального провадження в умовах сучасних викликів безпеки України. Уперше запропоновано уточнену структуру криміналістичної характеристики цього виду злочинів з урахуванням сучасної практики та воєнного стану. Результати дослідження можуть бути використані як теоретичною, так і практичною основою для вдосконалення методики розслідування злочинів, передбачених ст.ст. 404, 405 КК України. Стаття має прикладне значення і спрямована на вдосконалення методики розслідування злочинів проти порядку проходження військової служби.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична характеристика; спосіб; потерпілий; вбивство; розслідування; начальник; насильство; опір; знищення; майно; тілесне ушкодження; доказування; правопорушення; воєнний стан; військова служба.

Kuntii A.I. Forensic characteristics of resistance, threats or violence against a superior, or coercion of him to violate official duties.

The article examines the forensic features of resistance, threats or violence against a superior and coercion of him to violate official duties in the context of changes in the security environment of Ukraine, in particular during the period of full-scale armed aggression. An analysis of law enforcement practice indicates a significant increase in the number of such military criminal offenses, provided for

by Articles 404 and 405 of the Criminal Code of Ukraine, as well as the uneven completion of pre-trial investigations. The main structural elements of the forensic characteristics of these offenses are considered: the identity of the perpetrator and the victim, the method of committing the crime, the circumstances of the commission, as well as trace information. It is determined that the subjects of such crimes are military personnel and persons equated to them, and the victims are representatives of the military leadership who perform official duties. Special attention is paid to the study of behavioral, service and psychological characteristics of the participants in the conflict, which contributes to the correct qualification of actions, the choice of investigative tactics and increasing the effectiveness of the investigation. The text provides an analysis of the methods of committing offenses, including resistance, threats, violence and coercion to violate official duties, and also specifies the conditions under which actions are recognized as subject to criminal liability. The importance of the motives and circumstances of the crime is separately emphasized, which helps to understand the socio-psychological context and mechanisms for combating offenses. This will contribute to increasing the efficiency, completeness and objectivity of investigations, as well as achieving the goals of criminal proceedings in the conditions of modern security challenges in Ukraine. For the first time, a refined structure of the forensic characteristics of this type of crime is proposed, taking into account modern practice and martial law. The results of the study can be used as both a theoretical and practical basis for improving the methodology for investigating crimes provided for in Art. 404, 405 of the Criminal Code of Ukraine. The article has applied significance and is aimed at improving the methodology for investigating crimes against the order of military service.

Key words: criminal proceedings; forensic characteristics; method; victim; murder; investigation; boss; violence; resistance; destruction; property; bodily harm; proof; offense; martial law; military service.

Постановка проблеми. Зміни у безпековому середовищі України, зокрема повномасштабна збройна агресія, істотно вплинули на кількість та характер військових кримінальних правопорушень, зокрема передбачених статтями 404 та 405 Кримінального кодексу України. Аналіз правозастосовної практики засвідчує зростання кількості таких злочинів у певні періоди та нерівномірність у завершенні досудових розслідувань. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження криміналістичної характеристики даних кримінальних правопорушень як основи для розробки ефективної методики їх розслідування. Незважаючи на наявність загальних підходів до формування криміналістичної характеристики, питання її конкретизації щодо злочинів, пов'язаних з опором, погрозами або насильством щодо начальника, а також примушуванням до порушення службових обов'язків, залишаються недостатньо вивченими. Саме це зумовлює необхідність комплексного аналізу ключових елементів таких характеристик, з урахуванням особи злочинця та потерпілого, способу вчинення, обстановки злочину та слідової інформації.

Метою статті є визначення змісту, структури та значення криміналістичної характеристики опору, погрози або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків, а також встановлення взаємозв'язків між її окремими елементами для підвищення ефективності досудового розслідування.

Стан опрацювання. Проблематика розробки окремих елементів криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, зокрема військового характеру, привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Загальні теоретичні засади розслідування таких правопорушень були предметом дослідження багатьох учених, серед яких: Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, І.В. Гловюк, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, В.Ю. Калугін, О.А. Кириченко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, О.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, А.В. Мовчан, М.В. Салтевський, С.М. Стахівський, В.В. Тіщенко, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Г.В. Щербакова, Б.В. Щур, О.О. Юхно та інші. Методика розслідування військових кримінальних правопорушень на рівні монографічних досліджень вперше була розкрита у працях таких науковців, як Г.Є. Бершов, А.Г. Воевода, В.В. Давиденко, В.В. Дем'яновський, М.І. Карпенко, Р.В. Комісарчук, О.С. Ткачук, В.В. Тимошко. Окремі кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти розслідування правопорушень, передбачених статтями 404 та 405 Кримінального кодексу України, були проаналізовані у наукових роботах В.В. Бондарєва, М.І. Карпенка, Н.П. Феревої та інших дослідників.

Аспекти кримінально-правової оцінки опору, погрози або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків розглядалися в межах загальної характеристики військових злочинів, передбачених розділом XIX Кримінального кодексу України. Разом із тим, цим працям здебільшого бракує комплексного криміналістичного підходу, що охоплює аналіз способів учинення таких діянь, особи правопорушника, слідової картини, типових механізмів вчинення тощо.

Водночас, попри наявність окремих досліджень у суміжних галузях (кримінального права, військової юриспруденції, криміналістики), питання криміналістичної характеристики досліджуваних нами кримінальних правопорушень, наразі залишається недостатньо опрацьованим. Це зумовлює потребу в цілісному, міждисциплінарному дослідженні цієї проблеми як важливого елемента формування сучасної методики розслідування військових злочинів.

Виклад основних положень. Статистичні показники щодо кримінальних проваджень за статтею 404 КК України, та результати їх досудового розслідування мають такий вигляд: У 2020 році було зафіксовано 3 випадки таких правопорушень, з яких лише в одному випадку досудове розслідування завершилось складанням обвинувального акта. Протягом 2021 року було зареєстровано 2 провадження, і в 2 з них розслідування завершилось передачею обвинувальних актів до суду. У 2022 році спостерігався різкий стрибок кількості проваджень – до 15, з яких 8 завершилися складанням обвинувального акта. У 2023 році розпочато 15 проваджень, і 5 з них передано до суду. У 2024 році знову зафіксовано 6 випадків, однак до суду направлено лише один обвинувальний акт. За період з січня по серпень 2025 року розпочато одне кримінальне провадження, з яких одне завершилось складанням обвинувального акта.

Щодо правопорушень, передбачених статтею 405 КК України, статистика виглядає наступним чином: У 2020 році розпочато 22 кримінальні провадження, у 7 з яких досудове розслідування завершилось направленням обвинувального акта до суду. У 2021 році було зафіксовано 17 таких випадків, із них 8 завершилися обвинувальними актами. У 2022 році кількість проваджень суттєво зросла – до 211, при цьому 90 з них були скеровані до суду. У 2023 році зареєстровано 177 проваджень, з яких 35 завершилися складанням обвинувального акта. У 2024 році зафіксовано 81 кримінальних правопорушень цієї категорії, однак лише в 13 випадках обвинувальний акт був переданий до суду. У 2025 році (січень–жовтень) розпочато 42 провадження, і лише чотири з них завершилися направленням обвинувальних актів до суду [1].

Аналіз кримінальних проваджень, розпочатих за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст.ст. 404, 405 КК України, засвідчує нерівномірну динаміку їх реєстрації та завершення досудового розслідування, може свідчити про вплив зовнішніх або внутрішніх чинників, які потребують додаткового аналізу в межах дослідження правозастосовної практики та розроблення методики їх розслідування в цілому. У цьому контексті особливої актуальності набуває осмислення криміналістичної характеристики даних кримінальних правопорушень.

Поняття криміналістичної характеристики є ключовим у системі криміналістичної науки. Воно довгий час привертає увагу дослідників, які спеціалізуються на методах розслідування окремих видів злочинів, оскільки дозволяє створити типову модель злочинної поведінки та підвищити ефективність доказової бази.

Уникаючи детального аналізу різних трактувань криміналістичної характеристики, наведених у науковій літературі, ми дотримуємося визначення, згідно з яким криміналістична характеристика – це система узагальнених даних, сформованих на основі теоретичних і практичних результатів досудового розслідування та судового розгляду певного виду або групи кримінальних правопорушень. Вона включає наукові висновки та рекомендації щодо найсуттєвіших криміналістично-значущих ознак, що є необхідними для організації оперативного, повного і об'єктивного досудового розслідування та судового розгляду з метою досягнення цілей кримінального провадження.

Як і будь-яка наукова категорія, криміналістична характеристика має чітко визначену структуру, що складається з низки взаємопов'язаних елементів. Водночас у науковому середовищі відсутній єдиний підхід до кількісного та якісного визначення складу цих елементів, що зумовлено специфікою різних видів або груп кримінальних правопорушень. Не заглиблюючись у дискусії щодо загального складу елементів криміналістичної характеристики, звернемо увагу на її основні структурні компоненти, в контексті досліджуваних нами кримінальних правопорушень. Відзначимо, що методики розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 404, 405 КК

України, не буде відрізнятися певними особливостями, тому будемо розглядати криміналістичну характеристику в розрізі двох складів кримінальних правопорушень.

Так, до елементів криміналістичної характеристики опору, погрози або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків, на нашу думку, слід віднести: особу злочинця та потерпілого, спосіб кримінального правопорушення; обстановку (що включатиме відомості про місце, час, мотиви, причини та умови вчинення кримінального правопорушення, а також наслідки), відомості про сліди.

Особою злочинця у досліджуваних нами кримінальних правопорушеннях є військовослужбовці та прирівняні до нього особи, визначені у ч. 2 ст. 401 КК України, що несуть відповідальність за статтями 402, 403, 414-416, 422, 427, 429, 430, 432-435 КК України різних військових формувань, серед яких Збройні Сили України, Національна гвардія, Державна прикордонна служба України, Служби безпеки України та інші. Водночас бачимо, що серед переліку статей відсутня ст. 404, 405 КК України, за винятком поліцейських поліції особливого призначення Національної поліції України.

Водночас, особою злочинця, за умови вчинення кримінального правопорушення у співучасті є також особи, що не є військовослужбовцями, однак за співучасть у військових кримінальних правопорушеннях, підлягають відповідальності за відповідними статтями розділу XIX КК України (військові кримінальні правопорушення), про це йдеться у ч. 3 ст. 401 КК України.

Розглядаючи елемент – особу потерпілого досліджуваних нами кримінальних правопорушень, відзначимо, що обидві статті передбачають кримінальну відповідальність за посягання на представників військового керівництва або командирів, що свідчить про чітко окреслену категорію потерпілих – начальники (командири) у військовій ієрархії.

Інтерпретуючи, таким є військовослужбовцем; виконує обов'язки начальника (командира) щодо підлеглого; виступає представником військової дисципліни та субординації; у момент вчинення злочину реалізує свої службові повноваження (віддає наказ, здійснює контроль, забезпечує порядок).

Детальне дослідження особистісних, службових і поведінкових характеристик потерпілого дає змогу: правильно інтерпретувати події; встановити психологічний і соціальний контекст конфлікту; об'єктивно оцінити мотиви правопорушника; обрати правильну тактику допиту; підвищити ефективність досудового розслідування.

В одному з кейсів, Касаційний суд констатував, що суд першої інстанції неправильно встановив або не встановив факт, що потерпілий саме в статусі начальника, чи що вчинені дії були спрямовані щодо його службової діяльності. Це має значення для кваліфікації за ст. 405 КК України, формально є визнання вини, але конкретні фактичні обставини (статус, посада, чи йшлося про виконання службових обов'язків тощо) не з'ясовані або не доведені.

Так, місцевий та апеляційний суд, визнав винуватим та засудив військовослужбовця за ч. 4 ст. 405 КК, ч. 5 ст. 407 КК до п'яти років позбавлення волі. Касаційний кримінальний суд скасував рішення судів попередніх інстанцій та призначив новий розгляд у суді першої інстанції,

В ході дослідження, а саме під час допиту обвинувачений пояснив, що з останнім відносини не склалися. Коли обвинувачений прибув до військової частини, потерпілий ніс службу як черговий по військовому містечку. Побачивши засудженого, потерпілий розпочав конфлікт, став його ображати, потім різко піднявся та пішов на нього. Після таких дій потерпілого засуджений витягнув руку в сторону потерпілого з метою захисту, але одразу був повалений трьома військовослужбовцями. Видимих ушкоджень на потерпілому не бачив, за винятком того, що з носа була трохи кров. За таких обставин суду першої інстанції необхідно було повернутися до обговорення питання про визначення обсягу доказів та встановлення порядку їх дослідження, оскільки наявність зазначених вище суперечностей свідчить про те, що обвинувачений фактично оспоровував обставини вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 405 КК, і суд мав розглянути кримінальне провадження в загальному порядку, а не застосовувати процедуру, що визначена ч. 3 ст. 349 КПК України [2].

Ключовим компонентом криміналістичної характеристики певного виду кримінального правопорушення є спосіб його вчинення. Аналізуючи диспозицію статті, можна виокремити наступні способи досліджуваного нами кримінального правопорушення: 1. опір. За наявності опору винний сам, своїми діями не дає можливості начальнику чи іншій особі виконати обов'язки з військової служби, а за умови примушування він намагається змусити їх діяти всупереч інтересам

військової служби [3, с. 70]. 2. погроза вбивством; 3. погроза знищення чи пошкодження його майна. Насильство (погроза) щодо начальника на підставі незадоволення його службовою діяльністю, але без пред'явлення конкретних вимог не може бути визнано порушенням, якщо навіть підлеглий цим добивається зміни службової діяльності начальника. Подібні дії можуть бути кваліфіковані за ст. 405 КК України [3, с. 70]. 4. спричинення побоїв, тілесних ушкоджень; 5. умисне вбивство начальника; 5. примушування начальника до порушення службових обов'язків. Під примушуванням розуміють дії, спрямовані на те, щоб змусити начальника чи іншу особу порушити покладені на них обов'язки з військової служби, тобто здійснити незаконні дії в інтересах того, хто примушує, чи діяти всупереч інтересам служби. Як примушування необхідно кваліфікувати, зокрема, випадки, коли солдати і матроси шляхом застосування різних форм насильства намагаються змусити сержантів і старшин, пізніше за них призваних на військову службу, створити їм полегшені умови військової служби – зокрема, не призначати в наряди, не вимагати суворого дотримання розпорядку дня, звільняти від господарських робіт тощо. Примушування передбачає висунення до начальника (іншої особи) конкретної вимоги про здійснення чи нездійснення ним певних дій всупереч інтересам військової служби [3, с. 70].

Для кваліфікації дій як примушування обов'язковими є такі ознаки: вчинення психічного або фізичного насильства щодо начальника чи іншої особи, яка виконує військові обов'язки, а також висунення до них конкретних незаконних вимог, що мають на меті змусити припинити або змінити характер їхньої службової діяльності.

Відомості про час і місце вчиненого кримінального правопорушення відображатимуться у відомостях, наданих очевидцями, відображених у правоохоронних органах або закладах охорони здоров'я при поступленні до таких жертв в результаті протиправних дій.

Мотив кримінального правопорушення буде нерозривно пов'язаних з двома іншими елементами особою злочинця та потерпілого. Серед мотивів, під час аналізу кримінальних проваджень досліджуваної категорії виступають: помста; протест проти дисциплінарного впливу; небажання підкорятися наказу; прагнення примусити до певної поведінки.

Аналізом військових кримінальних правопорушень, встановлено, що підозрюваний у більшості випадків 53% заявляв про незадовільний стан здоров'я, що унеможливує подальше несення військової служби. Проте, у кримінальних провадженнях за ознаками кримінальних проваджень, передбачених ст. 404, 405 КК України не є необхідним у всіх випадках призначати проведення медичного огляду військово-лікарською комісією, з метою встановлення ступеня придатності для проходження військової служби військовослужбовцю. Водночас важливо з'ясувати психічний стан військовослужбовця, якого підозрюють у вчиненні досліджуваного нами кримінального правопорушення, шляхом призначення та проведення амбулаторної психіатричної експертизи.

Щодо встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, а також причин виникнення аналогічних ситуацій у майбутньому, слідчому, прокурору, на завершальному етапі досудового розслідування варто направляти листи до військових формувань або вищих органів їх військового керівництва вищих керівних органів військових формувань щодо встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення, а також причин та умов щодо їх усунення та запобігання виникнення у майбутньому.

Що стосується останнього елементу криміналістичної характеристики досліджуваного нами виду кримінального правопорушення, відомостей про сліди, то такі на нашу думку можна розглядати як матеріальні та ідеальні. Матеріальними будуть до прикладу тілесні ушкодження на тілі потерпілого, механічні пошкодження на інших предметах, які зазнали впливу на них злочинцем. Ідеальними слідами, тобто ті, які збереглися у пам'яті можуть бути показання військовослужбовців (командирів, співслужбовців, медиків тощо) чи інших осіб, яким можуть бути відомі факти опору, погрози або насильства щодо начальника, чи примушування його до порушення службових обов'язків.

Крім того, варто підкреслити, що ключовою відмінністю криміналістичної характеристики є наявність кореляційних зв'язків між її елементами, які не виявляються в інших видах характеристик. Завдяки інформації про ці зв'язки та взаємозалежності між окремими компонентами з'являється можливість розробити обґрунтовані й цілеспрямовані рекомендації для проведення розслідування. Зокрема, спостерігається взаємозв'язок між такими елементами криміналістичної характеристики розслідуваного виду кримінального правопорушення: особа потерпілого – обстановка – особа злочинця – спосіб вчинення – відомості про сліди.

Висновки. Аналіз статистичних даних щодо кримінальних правопорушень, передбачених статтями 404 та 405 КК України, засвідчує нерівномірну динаміку їх реєстрації та завершення досудового розслідування. Зокрема, сплеск у 2022 році та зниження показників у наступні роки можуть свідчити про вплив зовнішніх (зокрема, збройної агресії) та внутрішніх чинників, що вимагають глибшого дослідження. Криміналістична характеристика правопорушень, передбачених зазначеними статтями, є важливою складовою методики їх розслідування. Вона дозволяє формувати типову модель злочинної поведінки, що значно підвищує ефективність розкриття та доведення вини. Елементами криміналістичної характеристики злочинів, передбачених ст. 404 та 405 КК України, доцільно вважати: особу злочинця і потерпілого; спосіб вчинення правопорушення; обстановку (час, місце, мотиви, причини, умови та наслідки); відомості про сліди (матеріальні та ідеальні). Особливу увагу слід приділяти дослідженню особи потерпілого, яким, як правило, виступає військовослужбовець у статусі начальника або командира. Саме його службовий статус і функціональні повноваження мають вирішальне значення для правильної правової кваліфікації дій підозрюваного. Спосіб вчинення правопорушення включає широкий спектр дій – від вербальних погроз і опору до застосування фізичного насильства, побоїв або навіть умисного вбивства. Важливо в кожному випадку встановити, чи висувались конкретні незаконні вимоги до начальника, що є обов'язковою ознакою складу злочину у випадку примушування. Обстановка вчинення злочину, зокрема мотиви та умови, тісно пов'язана з особистістю правопорушника і потерпілого. Найчастіше злочини обумовлені конфліктами, протестом проти дисципліни, бажанням уникнути виконання обов'язків або вплинути на начальника. Сліди злочину можуть бути як матеріальними (ушкодження, пошкодження майна), так і ідеальними (показання свідків, медичні висновки). Їх комплексне дослідження дозволяє встановити об'єктивну картину подій та забезпечити доказову базу. Встановлення кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики – ключовий фактор, що забезпечує ефективне планування і проведення досудового розслідування. Взаємозалежність між особою злочинця, потерпілого, способом вчинення, обстановкою та слідами формує цілісну модель злочину. З огляду на викладене, подальше дослідження криміналістичної характеристики правопорушень, передбачених ст. 404 та 405 КК України, має важливе практичне значення для розробки ефективних методичних рекомендацій щодо їх розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування: статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2020–жовтень 2025 рр. URL: <https://www.gr.gov.ua> (дата звернення 07.11.2025).
2. Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 10 червня 2024 року (справа № 331/2750/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741328>.
3. Карпенко М.І. Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків: методика розслідування цих злочинів. Юридична наука. № 8/2013. С. 69-83. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=jnn_2013_8_10.